

บทความวิจัย

ชื่อภาษาไทย : การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท

ชื่อภาษาอังกฤษ: An Analytical Study of The Word “Dhamma” In Dhammapada

ชื่อผู้นิพนธ์ : พระครูศรีปัญญาวิกรม^๑

ภาษาอังกฤษ : Phrakrusripanyavikrom^๒

บทคัดย่อ

งานวิจัยเชิงคุณภาพเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท มีวัตถุประสงค์เพื่อ (๑) ศึกษาสืบค้นคำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท (๒) วิเคราะห์ความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามบริบทของคาถา

ผลการศึกษาสืบค้นคัมภีร์ธรรมบท ๔๒๓ คาถา พบคำว่ามีคำว่า “ธรรม” ปรากฏใน ๔๙ คาถา จำนวนทั้งสิ้น ๖๘ คำ แบ่งเป็นคำเดี่ยว ๓๑ คำ และคำผสมประเภทนามกิตก์ สมาสและตัทธิต ๓๗ คำ และผลการวิเคราะห์ ๖๘ คำ พบว่าเป็นหลักธรรมเฉพาะ ๑๒ คำ และเป็นหลักธรรมทั่วไป ๕๖ คำ โดยหลักธรรมเฉพาะที่พบมี ๘ ข้อธรรม คือ โยนิโสมนสิการ, อริยสัจ, ขันธ ๕, เจตสิก, กรรมนิยาม, โทสะ, ความเที่ยงธรรม, และสัจจะ ส่วนหลักธรรมทั่วไปที่พบ ๑๓ ข้อ คือ พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น, หัวข้อธรรม, เทศนาธรรม, ปฏิเวธธรรม, โลกุตตรธรรม ๙ , โพธิปักขิยธรรม ๓๗, สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน, ภูมิ ๓, ปฏิบัติธรรม, สุจริตธรรม, ทุจจริตธรรม, พระอริยบุคคล, และ บาปธรรม

คำสำคัญ: ธรรม, ธรรมบท

Abstract

The main purpose of this thematic paper was to study the word ‘Dhamma’ in Khuddakanikāya Dhammapada of Tipitaka and then, analyze Dhamma by means of the context of verses.

A result of studying 423 verses in Dhammapada was found that there were 68 times of using the words ‘Dhamma’ in 49 verses, generally divided into 31 single words, and 37 mixed words in the format of Namkit, Samasa, and Taddhid. The results of analysis of 68 words were found that 12 words were specific Dhamma and 56 words were general Dhamma. The specific Dhamma was found in 8 groups: Yonisomanasikāra (Systematic Attention), Ariyasacca (The Noble Truth), Pancakhandha (the Five Aggregates), Cetasika (Mental Factor), Kammaniyāma (The Law of Karma), Dosa (Aversion), justice, and Sacca (Truth). The other words were 13 general principles of Dhamma: 8,4000 Dhammakhandha (Portion of Dhamma), points of Dhamma, Dhammadesanā (Exposition of Doctrine), Pativedhadhamma (Realization of Dhamma), Lokuttaradhamma (Supreme Mundane States), Bodhipakhiyadhamma (Virtues partaking of Enlightenment), Samatha/Vipassanākammatthāna (Tranquility/Insight Meditation), three states of consciousness (Bhūmi), Dhammapatipati (Doctrine of Practice), Sucaritadhamma (Right Conduct), Ducaritadhamma (Bad Conduct), the Holy Ones, and evil (Pāpadhamma).

Dhammapada was an interesting verse that was studied analytically in various aspects and levels such as philosophy, religions, societies, education and language. However, there were a few analytical studies of the

^๑ นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ศูนย์บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น โทร ๐๘๖-๘๗๘-๗๓๙๗ Email: panyawat_mcu_br@hotmail.com

^๒ Docterate Student of Mahachulalongkornrajavidyalaya University Khonkean Campas Tel. 086-878-7397 Email: panyawat_mcu_br@hotmail.com

word, Dhamma. The researcher thought that it should be analyzed by using the Catubayuhahâra theory in Nettipakarana or a Dhavani theory in Subhodhâlankâra.

Keyword: Dhamm, Dhammapada

บทนำ

ธรรมบทเป็นชื่อคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎก และเป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๒ ในจำนวน ๑๕ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐะ, ธรรมบท, อุทาน, อิติวุตตะกะ, สุตตนิบาต, วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา, ชาตกะ, นิเทศ, ปฏิสัมภิทามรรค, อปทาน, พุทธวังสะ, และจริยาปิฎก^๓ ในพระไตรปิฎกฉบับบาลี อักษรไทย อยู่ในเล่มที่ ๒๕ และมีคัมภีร์แต่งอธิบายเรียกว่า ธรรมปทัฏฐกถาเป็นผลงานของพระพุทธโฆसाจารย์ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๐ (พ.ศ.๙๕๖) เป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญ และได้รับความสนใจอย่างแพร่หลาย ทั้งได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เฉพาะภาษาอังกฤษมีไม่น้อยกว่า ๓๐ สำนวน^๔

ธรรมบท แปลว่า “บทแห่งพระธรรม” มีจำนวน ๔๒๓ คาถา เป็นร้อยกรองล้วน (ปद्य) ประกอบด้วยฉันทลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งตามแบบคัมภีร์วุตโตทัย หรือฉันทลักษณ์ภายนอก เช่น คัมภีร์ฉันทโมญขริ เป็นต้น ปัจจุบันมีผู้วิเคราะห์ฉันทลักษณ์ไว้ ๒ ลักษณะ ประกอบด้วย ๑) มาตรการพยางค์ มี ๓ ประเภท ได้แก่ เวตาลีฉันท, โอปัจฉันทกฉันท และอาปาทลิกฉันท ๒) วรรณพยางค์ มี ๑๕ ประเภท ได้แก่ ปญฺญาวัดฉันท, วิปุลฉันท, อุปชาติฉันท, อินทรวิชัยฉันท, อุเปนทรวิชัยฉันท, อินทรวงศ์ฉันท, วังสญฺญฉันท, กมลฉันท, ฤษัณฺฑปฺยาตฉันท, ลลิตาฉันท, วาโตมฉันท, เวสสเทวีฉันท, อุพภาสฉันท, สิริฉันท, และอาชยานกฉันท^๕

คัมภีร์ธรรมบทแม้มีข้อจำกัดที่แต่งในรูปร้อยกรองข้อความสั้น ๆ แต่ภาษาที่ใช้กระชับ มีเนื้อหาสาระสมบูรณ์ในตัวเอง ความหมายลึกซึ้งกินใจ ทั้งยังครอบคลุมหลักธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน เป็นพระพุทธพจน์ทั้งหมด ทรงแสดงไว้ต่างบุคคล ต่างสถานที่ ต่างเวลา ต่างเรื่อง ทำให้เห็นความหลากหลายของข้อธรรม แม้คำว่า “ธรรม” คำเดียวก็มีความหมายไม่เหมือนกัน เช่น คำว่า “ธรรม” ในคาถาว่า “มโนปฺพพฺงคฺมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา”^๖ พระ

พุทธโฆสาจารย์ระบุว่า หมายถึงเจตสิก ขณะที่ “ธรรม” ในคาถาว่า “น ทิ เวเรน เวราณี สมมฺนตฺติ กุทาจนํ, อเวเรน จ สมมฺนตฺติ เอส ธมฺโม สมนฺตโน”^๗ ระบุถึงมรรคาที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า และเหล่าพระชีนาสพทั้งหลายดำเนิน^๘ ซึ่งโน้มเอียงถึงเรื่องกรรมนิยาม ถือเป็นกฎเกณฑ์แห่งการกระทำ

อนึ่ง บางคาถามีคำว่า “ธรรม” ปรากฏหลายครั้ง ทำให้ต้องพิจารณาว่า แม้ในคาถาเดียวกัน จะมีความหมายอย่างเดียวกันหรือไม่อย่างไร เช่น

น ดาวตา ธมฺมธโร ยาวตา พหุ ภาสติ
โย จ อปฺปมปิ สุตวาน ธมฺมํ กาเยน ปสสติ
ส เว ธมฺมธโร โหติ โย ธมฺมํ นปฺปมฺมุชฺชติ.^๙

ผู้วิจัยสนใจศึกษาความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท ว่าหมายถึงธรรมข้อใดบ้าง โดยพิจารณาบริบทของคาถาที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งเชื่อมโยงหลักฐานจากพระไตรปิฎกว่ามีความสอดคล้องกันหรือไม่อย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อสืบค้นคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท

๒. เพื่อวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามบริบทของคาถา

ขอบเขตของการวิจัย

๑.ขอบเขตของเนื้อหา

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธรรมบทตามบริบท

๒.ขอบเขตของเอกสาร

พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๒๕ ตั้งแต่หน้า ๑๕-๙๐ ตั้งแต่ข้อ ๑-๔๒๓ และพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยตั้งแต่หน้า ๒๓-๑๖๘ จำนวน ๔๒๓ คาถา

วิธีการดำเนินการวิจัย

๑. สํารวจคาถาธรรมบททั้ง ๔๒๓ คาถา เฉพาะฉบับภาษาบาลี แล้วคัดเอารูปศัพท์ว่า “-ธมฺ” [มีคำอื่นอยู่หน้า] “ธมฺ” [ศัพท์เดี่ยว] และ “ธมฺม-” [มีคำอื่นตามหลัง] ออกมาศึกษาในรายละเอียด

^๓ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/บทนำ/ (๗).

^๔ ส.ศิวรักษ์, “คำนิยม” ใน เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **พุทธวจนะในธรรมบท**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, หน้า (๔).

^๕ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์: พระคาถาธรรมบท**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า (๕๗).

^๖ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^๗ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๕/๑๖.

^๘ พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๗๔.

^๙ พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๕๙/๖๑.

๒. ศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดความหมายของคำเหล่านั้น โดยเทียบเคียงจากบริบทของคาถา

๓. สรุป สังเคราะห์จัดหมวดหมู่ความหมายของคำตามที่ปรากฏในธรรมบททั้งหมด จากนั้นเขียนเป็นรายงานวิจัย

ผลการวิจัย

[๑] จากการสืบค้นคาถาธรรมบท จำนวน ๔๒๓ คาถา พบ คำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาต่าง ๆ จำนวน ๔๙ คาถา และปรากฏรูปคำหลายลักษณะ คือ มีทั้งที่เป็นคำเดี่ยวและคำผสม โดยจำแนกเป็น เป็นคำสมาส คำสนธิ และคำที่ลงปัจจัยในศัพท์ิธิต รวมทั้งสิ้น ๖๘ คำ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก. กลุ่มรูปศัพท์เดี่ยว

รูปศัพท์ที่ปรากฏคือ ธมมา ธมโม ธมมานิ ธมม ธมเมน ธมมสส ธมมานิ ธมเม ธมเมสุ

ในคำเหล่านี้เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ พบ ๓๐ คำ และนปุงสกลิงค์ พบ ๑ คำ ประกอบด้วยปฐมวิภัติ ๙ ครั้ง หุตวิภัติ ๑๔ คำ, ตติยวิภัติ ๑ คำ, จตุตถวิภัติ ๒ คำ, ฉกฺขวิภัติ ๑ คำ, สัตตมีวิภัติ ๔ คำ, เป็นเอกพจน์ ๒๑ คำ พหูพจน์ ๙ คำ และเป็นคำนามทั้งหมด

ข. กลุ่มที่เป็นรูปศัพท์ผสม

รูปศัพท์ที่พบคือ ธมมิโก,ธมโม ธมเมน ธนุธมจารี ธมจารี ธมมชีวิน ธมมชีวิน สทธมม สทธมมา ธมมปท สงฆาธมมานิ ธมมานุตติโน ธมมมุตตม ธมมวินิจเยน สทธมมสสวณิ สทธมมเทศนา ธมมปีติรส ธมมภูริ ธมมภูริ ธมมโร ธมมคตา ปาปธมมา ธมมทาน ธมมโรธ ธมมโรธ ธมมาราโม

ในจำนวนนี้ เรียงหน้าคำอื่น ๑๘ คำ เรียงหลังคำอื่น ๗ คำ อยู่ระหว่างคำอื่น ๓ คำ, ประกอบด้วยปฐมวิภัติ ๑๗ คำ, หุตวิภัติ ๕ คำ, ตติยวิภัติ ๒ คำ, จตุตถวิภัติ ๑ คำ, ฉกฺขวิภัติ ๑, รูปเอกพจน์ ๒๑ คำ พหูพจน์ ๗ คำ, เป็นนามกิตก์ ๒ คำ และเป็นศัพท์สมาส ๒๔ คำ ศัพท์ศัพท์ิธิต ๑ คำ

ค. รูปคาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่

คาถาธรรมบท ๔๒๓ คาถา มี คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่จำนวน ๔๙ คาถา นับเป็นจำนวนครั้งที่ปรากฏ ๖๘ ครั้ง ดังนี้

คาถาธรรมบทที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ประกอบด้วย คาถาที่ ๑, ๒, ๕, ๒๐, ๒๔, ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๖๔, ๖๕, ๗๐, ๗๙, ๘๒, ๘๔, ๘๖, ๘๗, ๑๐๒, ๑๐๙, ๑๑๕, ๑๔๔, ๑๕๑, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๗๖, ๑๘๒, ๑๙๐, ๑๙๔, ๒๐๕, ๒๑๗, ๒๔๒, ๒๔๘, ๒๕๖, ๒๕๗, ๒๕๙, ๒๖๑, ๒๖๖, ๒๗๓, ๒๗๙, ๒๙๗, ๓๐๗, ๓๕๓, ๓๕๔, ๓๖๓, ๓๖๔, ๓๗๓, ๓๘๔, ๓๙๒, ๓๙๓

ในบรรดาคาถาเหล่านี้ จำแนกรายละเอียดได้ดังนี้

๑. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ เพียงครั้งเดียว ประกอบด้วยคาถาที่ ๑, ๒, ๕, ๒๔, ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๖๔, ๖๕, ๗๐, ๘๒, ๘๗, ๑๐๒, ๑๐๙, ๑๔๔, ๑๕๑, ๑๗๖, ๑๘๒, ๑๙๐, ๑๙๔, ๒๐๕, ๒๑๗, ๒๔๒, ๒๕๖, ๒๖๑, ๒๖๖, ๒๗๓, ๒๗๙, ๒๙๗, ๓๐๗, ๓๕๓, ๓๖๓, ๓๗๓, ๓๘๔, ๓๙๒, ๓๙๓

๒. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๒ ครั้ง ประกอบด้วย คาถาที่ ๒๐, ๗๙, ๘๔, ๘๖, ๑๑๕, ๑๖๘, ๑๖๙, ๒๔๘, ๒๕๗,

๓. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๓ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๓๕๔

๔. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๔ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๒๕๙

๕. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๕ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๓๖๔

[๒] ผู้วิจัยวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามบริบทคาถา พร้อมทั้งจำแนกหมวดหมู่เป็นหลักธรรมเฉพาะ และหลักธรรมทั่วไป ดังรายละเอียดดังนี้

ก. หมวดหลักธรรมเฉพาะ

หมายถึง หลักธรรมที่ระบุหัวข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งลงไปชัดเจนเป็นการเฉพาะ มีจำนวนทั้งสิ้น ๑๒ คำ ซึ่งในจำนวน ๑๒ คำนี้ ระบุถึงหลักธรรมเฉพาะ ๘ หัวข้อธรรม ดังนี้

๑) โยนิโสมนสิการ พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๑๔๔ มีโดยอาศัยบริบทของคาถาว่า “มีศรัทธา ศีล วิริยะ สมาธิ และ.....วินิจฉัย สมบูรณ์ด้วยวิชา และจรรณ มีสติมั่นคง ก็จักละทุกข์มีประมาณไม่น้อยนี้ได้”^{๑๐}

เหตุที่ระบุถึงโยนิโสมนสิการ เพราะธรรมในคาถานี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานการใคร่ครวญ ไตร่ตรอง วินิจฉัย หรือตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอรรถกถาธรรมบทจึงขยายความสั้น ๆ ว่า “รู้จักเหตุที่ควรและไม่ควร”^{๑๑}

อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้วินิจฉัยได้เช่นนั้น ก็คือการปรารภเหตุในการตรัสพระคาถานี้

พระพุทธเจ้าทรงปรารภพระปิโณดิกเถระ ซึ่งเบื้องหลังเป็นคนอนาถา ขอดานเลี้ยงชีวิต แต่ได้พระอานนท์ช่วยสงเคราะห์ พาเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ครั้นบวชแล้วก็กระสันอยากสึก จึงไปหาท่อนผ้าและกระเบื้องของทานเก่าที่พระอานนท์เก็บเอาไว้ พอไปถึงก็นึกละอายใจ ทำการสอนตนเองแล้วก็กลับมา ครั้นอยู่ได้ไม่นานก็กระสันอยากสึกอีก กลับไปกลับมาอย่างนี้หลายครั้ง

^{๑๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๔/๗๖.

^{๑๑} พ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๑๒๔.

สุดท้ายเกิดความสังเวชสลดใจ และใช้ท่อนผ้านั้นเป็นอารมณ์ สอนตนจนได้บรรลุพระอรหันต์^{๑๒}

๒) **อริยสัจ** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๕๙ โดยธรรมในคานานี้ ปรากฏ ๔ ครั้ง เฉพาะที่บ่งความถึงอริยสัจ ปรากฏในบาทคาถาว่า ธมฺมํ กาเยน ปสฺสตี โดยอาศัยบริบทที่ว่า “แต่พิจารณาเห็น.....ด้วยนามกาย”^{๑๓}

พิจารณาจากบริบทของนิทานที่ปรารภพระเถระผู้ทรง พระไตรปิฎกกับพระเถระผู้ได้บรรลุธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าทรง ปฏิเสธที่จะเรียกพระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า เป็นผู้ทรงธรรม^{๑๔} ขณะที่พระเถกาทนเถระ แม้ไม่ได้ทรงพระไตรปิฎก แต่รู้แจ้งแทงตลอดสังขธรรมแล้ว ทรงเรียกว่า เป็นผู้ทรงธรรม

ความแก่สรรพของคานานี้ พระพุทธโฆสจารย์อธิบาย เชื่อมโยงความเป็นเหตุเป็นผลของคำ ว่า “ผู้ใดพึงธรรมแม้มี ประมานน้อย อาศัยธรรมะ อาศัยอรรถะ เป็นผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรม กำหนดรู้สังขะมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเห็นสังขธรรม ๔ ด้วยนามกาย ผู้นั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้ทรงธรรม”^{๑๕}

๓) **ขันธ ๕** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๗๙ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า.....ทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์”

บริบทของคานานี้ พระพุทธเจ้าตรัสด้วยพระประสงค์จะ แสดงธรรมให้เหมาะกับจริตของภิกษุ ๕๐๐ รูป เพราะเธอ เหล่านั้น เคยเจริญไตรลักษณ์มาดีแล้วในศาสนาของพระพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสปะ อรรถกถาธรรมบทจึงระบุไว้ว่า “สองบทว่า สพเพ ธมฺมา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาขันธ ๕ นี้ เอง”^{๑๖}

อนึ่ง คำว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา สำนวน พระไตรปิฎกนิยมใช้ในความหมายกว้าง คือ ครอบคลุมสรรพสิ่ง เช่น ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค, ขุททกนิกาย เถรคาถา หมายเอาธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด^{๑๗} ขณะที่ในอรรถกถาวิสัชนุทเทส แห่งขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค หมายเอาสังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งปวง ซึ่งหมายรวมถึงพระนิพพานด้วย^{๑๘}

ธรรม ในคานานี้ แม้จะมีความหมายกว้าง ครอบคลุมสังขตธรรม และอสังขตธรรม ครอบคลุมภูมิ ๔ ทั้งหมด ดั่งนัยที่

ยกมาเทียบเคียงทั้งจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาข้างต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ พระพุทธเจ้านำมาแสดงเพื่อกระตุ้นเตือนอุปนิสัยของภิกษุ ๕๐๐ รูป ซึ่งเคยเจริญไตรลักษณ์มาแล้วในปางก่อน ความมุ่งหมายจึงจำกัดอยู่เพียงเพื่อส่งเสริมสัมมาปฏิบัติ ดังนั้น จึงอธิบายความระบุถึงขันธ ๕

๔) **เจตสิก** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๑-๒ โดยวิเคราะห์จากบริบทว่า “.....มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ”^{๑๙}

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์จำแนกความหมายของ “ธรรมทั้งหลาย” ไว้ ๔ ประการ ได้แก่ คุณธรรม เทศนาธรรม ปริยัติธรรม และนิสสัตตนิขชีวธรรม พร้อมกับระบุว่า ธรรมทั้งหลายในที่นี้ มีพระประสงค์หมายเอา นิสสัตตนิขชีวธรรมเท่านั้น โดยอธิบายความเพิ่มเติมว่า คืออุปขันธ์ ๓ ประการ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ^{๒๐}

๕) **กรรมนิยาม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๕ โดยอาศัยบริบทว่า “เวรย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร แต่เวรทั้งหลาย ย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร”^{๒๑}

ในอรรถกถาธรรมบทได้ให้ความถึง มรรคาที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระชีนาสพทั้งหลายเดิน^{๒๒}

ในพระไตรปิฎกพบข้อความกล่าวถึงเรื่องเวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร ทั้งในพระวินัยปิฎก^{๒๓} และสุตตันตปิฎก^{๒๔} มีชาดก ๒ เรื่อง คือทิมิตโกศลชาดก^{๒๕} และโกสัมพียชาดก^{๒๖} รูปคาถาล้ายกับที่ปรากฏในธรรมบท จึงยกเอาไว้ ไม่นำมาแสดง

๖) **โทสะ** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๔๘ ซึ่งในคานานี้ปรากฏ ๒ คำ คือ ปาปธมฺมา และ อธมฺโม เฉพาะ อธมฺโม ในบาทคาถาว่า มา ตํ โลโก ธมฺโม จ หมายถึง โทสะ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ขอโลกะ และ.....อย่าอย่ายืทนให้เป็นทุกข์”^{๒๗}

อนึ่ง คำว่า อธมฺโม มีความหมายพิเศษ ใช้ระบุถึง โทสะ^{๒๘} เข้าใจว่า เนื่องด้วยข้อจำกัดของคณะฉันท์ เพราะคำว่า โมห- ไม่

^{๑๒} พ.ธ.อ.๑/๒/๓/๑๒๒.
^{๑๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓.
^{๑๔} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๗๔.
^{๑๕} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๕.
^{๑๖} พ.ธ.อ.๑/๒/๔/๑๐๕.
^{๑๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๑., ส.ช.อ. ๓/๓๐๕., พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๔/๔๔๑., พ.เถร.อ. ๒/๓/๓/๔๔๙.
^{๑๘} พ.ปฏิ.อ. ๗/๑/๑๗๒.

^{๑๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๔.
^{๒๐} พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๓๑.
^{๒๑} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕/๒๕.
^{๒๒} พ.ธ.อ.๑/๒/๑/๗๔. สำนวนบาลีว่า เอส ธมฺโม สนนตโนติ เอส อเวเรน เวรรูปสมนสงขาโต โปราณโก ธมฺโม สพเพสํ พุทฺธปัจเจกพุทฺธชีนา-สวานํ คตมคโคติ.
^{๒๓} วิมหา. (บาลี) ๒/๒๔๗/๓๓๖.
^{๒๔} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๔๓/๒๙๗.
^{๒๕} พ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๕/๒๒๐.
^{๒๖} พ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔/๓๐๒.
^{๒๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๘/๑๐๙.
^{๒๘} พ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๗.

สามารถวางในตำแหน่งดังกล่าวได้ รูปคาถาจึงใช้คำว่า อธมโม เพื่อสื่อความหมายถึงโทษ

๗) **ความเที่ยงธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๕๖, ๒๕๗ ในคาถาที่ คำว่า ธรรม ปรากฏรูปศัพท์บาลี ๔ ครั้ง มีความหมายอย่างเดียวกันคือ ความเที่ยงธรรม โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้ตัดสินใจคดีโดยผลิผลามไม่ชื่อว่าตั้งอยู่ใน.....”, และ “พิพากษาผู้อื่นโดยไม่ผลิผลาม โดยเที่ยง.....โดยสมำเสมอ”^{๒๙}

ในการอธิบายความคาถานี้ พระพุทธโฆสะจารย์เก็บศัพท์เพียง ๓ คำ คือ ธมมฏฐุ, ธมเมน, และธมมสส

ธมมฏฐุ ระบุถึงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมเครื่องวินิจฉัย^{๓๐} ธมเมน ระบุถึงธรรมเครื่องวินิจฉัย คือการเว้นจากอคติ ๔ ประการ มีฉันทาคติ เป็นต้น^{๓๑} ซึ่งถือเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้การตัดสินใจเป็นไปด้วยความถูกต้องและยุติธรรม ขณะที่ ธมมสส อธิบายความโยงถึงผู้ที่ธรรมเครื่องวินิจฉัยคุ้มครอง หรือรักษาแล้ว^{๓๒}

กล่าวได้ว่า การแจกแจง ธรรมในคาถานี้ เป็นไปตามกระบวนการ หรือขั้นตอน กล่าวคือ เบื้องต้น ระบุถึงผู้ทำหน้าที่ตัดสินใจคดีความที่ดี (ธมมฏฐุ) ต่อมาระบุถึงคุณธรรมสำคัญที่จะทำให้เกิดการทำหน้าที่ตัดสินใจคดีความเป็นไปด้วยความถูกต้อง ยุติธรรม มีการเว้นอคติ ๔ เป็นต้น (ธมเมน) ปฏิบัติได้เช่นนี้ เท่ากับว่าสามารถให้ความเป็นธรรมได้ (ธมมสส คุตโต) สุดท้ายก็จะได้รับการยกย่อง หรือยอมรับว่าเป็นผู้พิพากษาที่ดี (ธมมฏฐุ)

อนึ่ง บริบทของคาถานี้ พระพุทธเจ้าตรัสปรารภเรื่องมหาอำมาตย์รับสินบน และตัดสินใจคดีโดยขาดหลักนิติธรรม ทำให้ผู้แพคดีได้รับความไม่เป็นธรรม และเดือดร้อน ทำให้พระภิกษุนำเรื่องไปกราบทูลให้พระพุทธองค์ทรงทราบ^{๓๓}

๘) **สังจะ** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๑๗๖ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ผู้ล่วงละเมิด.....อย่างหนึ่ง ผู้มักกล่าวเท็จ.....จะไม่ทำบาป ไม่มี”^{๓๔}

อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสะจารย์ยกนิทานประกอบเรื่อง เป็นอดีตชาติของนางกัญจมาณวิกา เคยเป็นพระมหีร่วมพระมารดาพระโพธิสัตว์ มีความประสงค์จะเสพอสังฆกรรมกับพระโพธิสัตว์ แต่ถูกพระโพธิสัตว์ปฏิเสธ จึงทรงแกล้งทำพระวรกายให้เศร้าหมอง นอนบรรทมอยู่ ครั้นถูกพระราชาตรัสถาม ก็

เพ็ดทูลว่าถูกพระโพธิสัตว์ทำมีติมีร้าย ทรงพิโรธ มีได้ทันสอบสวนก็รับสั่งให้สำเร็จโทษด้วยการจับพระโพธิสัตว์ไปทิ้งลงเหว ครั้นต่อมาทราบความจริงเข้า จึงรับสั่งให้จับพระมหีไปทิ้งลงเหว^{๓๕}

ก่อนตรัสคาถานี้ ได้ทรงปรารภกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ขึ้นชื่อว่าบาปกรรม อันบุคคลผู้ละคำสัตย์ ซึ่งเป็นธรรมอย่างเอกแล้ว ตั้งอยู่ในมุสาวาท ผู้มีปรโลกอันสละแล้ว ไม่พึงทำย่อมไม่มี”^{๓๖}

ข.หมวดหลักธรรมทั่วไป

หมายถึง หลักธรรมที่ไม่ได้ระบุหัวข้อธรรมใดข้อธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ กล่าวเพียงรวม ๆ จากการศึกษาวិเคราะห์ พบจำนวนทั้งสิ้น ๕๖ คำ ซึ่งในจำนวนนี้ จัดเข้าในหมวดหมู่ของธรรม ๑๓ ข้อ ดังต่อไปนี้

๑) **พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๗๓ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บรรดา.....วิราครธรรมประเสริฐที่สุด”^{๓๗}

พิจารณาจากบริบท วิราครธรรมเพ่งถึงพระนิพพาน เมื่อตรัสว่า นิพพานประเสริฐที่สุดในบรรดาธรรมทั้งหลาย เป็นอันเข้าใจได้ว่า บรรดาธรรมทั้งหลายที่อ้างถึงนี้ มีความหมายถึงพระธรรมคำสั่งสอนทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น และเพื่อให้ความครอบคลุมเนื้อหาของธรรมทั้งหมด พระพุทธโฆสะจารย์จึงแจกแจงถึงสังฆธรรม และอสังฆธรรม^{๓๘}

๒) **บทธรรม/หัวข้อธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๑๐๒, ๑๐๙ ในคาถาที่ คำว่า ธรรม หมายถึง หัวข้อธรรม โดยอาศัยบริบทว่า “.....บทหนึ่ง ที่คนฟังแล้ว”^{๓๙} และอาศัยบริบทว่า โดยอาศัยบริบทว่า “.....ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ.....”^{๔๐}

คำว่า ธรรมในคาถาแรกนี้ เป็นการแสดงความหมายโดยรวม ไม่ระบุหัวข้อธรรมใดข้อธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ อรรถกถาธรรมบทจึงใช้วิธีการยกตัวอย่างเป็นเรื่อง ๆ ว่า บทธรรมคือความไม่เพ่งเล็ง, บทธรรมคือความไม่ปองร้าย, บทธรรมคือความระลึกชอบ, บทธรรมคือความตั้งใจชอบ^{๔๑}

ส่วนในคาถาที่ ๒ ในอรรถกถาไม่ได้อธิบายความหมายไว้โดยตรง แต่จากการเทียบเคียงกับพระไตรปิฎก ก็พบร่องรอยการ

^{๒๙} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๒๕๖, ๒๕๗/๑๑๒.

^{๓๐} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๖๙.

^{๓๑} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๗๐.

^{๓๒} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๗๐.

^{๓๓} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๖๘.

^{๓๔} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๗๖/๘๘.

^{๓๕} พ.ร.บ. ๑/๒/๓/๒๕๙.

^{๓๖} พ.ร.บ. ๑/๒/๓/๒๖๐.

^{๓๗} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓/๑๑๗.

^{๓๘} พ.ร.บ. ๑/๒/๔/๑๐๑.

^{๓๙} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๐๒/๖๒.

^{๔๐} พ.ร.บ. (ไทย) ๒๕/๑๐๙/๖๔.

^{๔๑} พ.ร.บ. ๑/๒/๒/๔๔๓.

ใช้ในลักษณะดังกล่าว เช่น เช่น “กุสลา ธมมา,อกุสลา ธมมา, อพยากตา ธมมา”^{๔๒} หรือ “อิมะ โข ปนายสมนโต ตีส นิสสคคิ ยา ปาจิตติยา ธมมา อุทเทส อาคจณฺติ ฯ”^{๔๓} และหากต้องการให้ความหมายระบุถึงธรรมหลายประเภท ก็ใช้วิธีการอย่างเดียวกัน เช่นประโยคว่า “บุคคลอยู่ครองเรือน ประกอบด้วยศรัทธา มีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรม อิติ จาคะ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก”^{๔๔}

๓) **เทศนาธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๘๒,๑๘๒,๑๙๔,๓๕๔,๓๖๓ โดยอาศัยบริบทว่า “บัณฑิตทั้งหลายฟัง.....แล้ว ย่อมผ่องใส”^{๔๕}, “การได้ฟัง.....ก็นับว่า ยาก”^{๔๖}, “การแสดง.....เป็นเหตุที่น่าสุขมาให้”^{๔๗}, “การให้.....ชนะการให้ทั้งปวง”^{๔๘}, และ “แสดงแต่ธรรม และ.....เท่านั้น ภาษิตของภิกษุฉันไฟเราะ”^{๔๙},

ในคาถาที่ ๘๒ พระพุทธโฆสาจารย์หมายเอา เทศนาธรรม โดยยกพุทธาธิบายมาอ้างว่า “ห้วงน้ำนั้น ชื่อว่า ใสแจ้ว เพราะเป็นน้ำไม่อากุล ชื่อว่า ไม่ขุ่นมัว เพราะเป็นน้ำไม่หวนไหว ฉั่นใด; ๆ บัณฑิตทั้งหลาย ฟังเทศนาธรรมของเราแล้ว ถึงความเป็นผู้มีจิตปราศจากอุปกิเลส ด้วยสามารถแห่งมรรคมีสิบแปดปีติ มรรคเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมผ่องใส ฉั่นนั้น”^{๕๐} ส่วนคาถาที่ ๑๘๒ พระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้แสดงความหมายไว้โดยตรง แต่สามารถวิเคราะห์ได้จากบริบทที่อ้างถึง กล่าวคือเหตุผลที่แสดงว่า “การฟังพระสัทธรรมนั้นยาก เพราะค่าที่บุคคลผู้แสดงธรรมหาได้ยาก”^{๕๑}

ในคาถาที่ ๑๙๔ พระพุทธโฆสาจารย์ขยายความว่า “สัตว์ทั้งหลายผู้มีทุกขมีชาติเป็นต้นเป็นธรรม อาศัยการแสดงธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีชาติเป็นต้น เหตุใด เหตุนี้ การแสดงธรรมของสัตบุรุษจึงชื่อว่าเป็นเหตุที่น่าสุขมา”^{๕๒} ซึ่งบริบทก่อนตรัสคาถานี้ ทรงปรารภภิกษุทั้งหลายนั่งสนทนากันเรื่องความสุขแบบไหนสุดยอดเยี่ยม บ้างก็บอกว่าสุขในราชสมบัติ สุขเกิดจากกาม สุขเกิดจากการบริโภคนก ขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

สุขเหล่านั้นล้วนเป็นไปเพื่อการเวียนว่ายในวัฏฏะทุกข์ทั้งสิ้น^{๕๓} ขณะที่คาถาที่ ๓๕๔ แสดงโดยยกเหตุผลที่ธรรมทานชนะการให้ทั้งปวง เพราะธรรมทาน ย่อมสามารถยังมรรค ผล นิพพาน ให้เกิดขึ้น ทั้งทานอื่นนอกจากนี้ จะเกิดขึ้นได้ก็อาศัยการฟังแล้วเกิดศรัทธา^{๕๔}

อนึ่ง ในส่วนของคาถาที่ ๓๖๓ บริบทของการตรัสคาถานี้ ปรารภพระภิกษุชื่อโกกาลิกะดำพระอัครสาวกทั้ง ๒ มรณภาพแล้วไปบังเกิดในนรก อาศัยปากของตน ทำความฉิบหายแก่ตนเอง จึงแสดงโทษของการไม่สำรวมอินทรีย์ และอานิสงส์ของการสำรวมอินทรีย์แก่ที่ประชุมสงฆ์^{๕๕} ทั้งแสดงหลักการของการเทศนาเพื่อเป็นแนวทางสำหรับภิกษุทั้งหลายในการประกาศพระศาสนา พระพุทธโฆสาจารย์จึงกล่าวว่า “ย่อมแสดงอรรถแห่งภาษิตและธรรมคือเทศนา”^{๕๖}

๔) **ปฏิเวธธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๕๙,๓๕๔,๓๙๒ โดยอาศัยบริบทที่ “บุคคลไม่ชื่อว่าผู้.....เพียงเพราะพูดมาก” และ “ทั้งไม่ประมาณธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า.....”^{๕๗}, “ความยินดีใน.....ชนะความยินดีทั้งปวง”^{๕๘} “บุคคลผู้รู้แจ้ง.....ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงแล้ว”^{๕๙},

คาถาที่ ๒๕๙ พิจารณาจากบริบทของนิทานที่ปรารภพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกับพระเถระผู้ได้บรรลุธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธที่จะเรียกพระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า เป็นผู้ทรงธรรม ขณะที่พระเอกุทานเถระ แม้ไม่ได้ทรงพระไตรปิฎกแต่รู้แจ้งแทงตลอดสังขารแล้ว ทรงเรียกว่า เป็นผู้ทรงธรรม^{๖๐}

คาถาที่ ๓๕๔ พระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้ระบุหัวข้อธรรมไว้เฉพาะ แต่แสดงรวม ๆ ว่า หากได้รู้แจ้งธรรมจากอาจารย์ท่านใด ก็ควรนอบน้อมอาจารย์ท่านนั้นโดยเคารพ เหมือนพวกราชามณีนอบน้อมบูชาไฟโดยเคารพ^{๖๑} ส่วนคาถาที่ ๓๖๙ พระพุทธเจ้าตรัสปรารภข้อกล่าวหาของภิกษุทั้งหลายว่า พระสารีบุตรเป็นมิจฉาทิฐิ เพราะไหว้ทิศอยู่เนื่อง ๆ เพื่อแก้ข้อกล่าวหาดังกล่าว จึงทรงรับสั่งให้เรียกพระสารีบุตรมาสอบถามท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ พระประสงฆ์หลักอีกเรื่องหนึ่งก็คือ ต้องให้เป็นแบบอย่างที่ดีงามในเรื่องความเคารพ

^{๔๒} อภิ.ส. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

^{๔๓} วิมพา. (บาลี) ๒/๑/๑.

^{๔๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔.

^{๔๕} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๒/๕๓.

^{๔๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

^{๔๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๔/๔๓.

^{๔๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

^{๔๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๓/๑๔๗.

^{๕๐} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๔๘.

^{๕๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๓๐.

^{๕๒} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๕๓.

^{๕๓} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๕๒.

^{๕๔} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๒๖.

^{๕๕} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๕๓.

^{๕๖} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๕๖.

^{๕๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓.

^{๕๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

^{๕๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๒/๑๕๖.

^{๖๐} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๗๔.

^{๖๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๔๔๕.

๕) **โลกุตตรธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๒๐, ๖๔, ๖๕, ๗๙, ๘๖, ๑๑๕, ๑๕๑, ๒๐๕, ๒๐๗, ๒๖๑, ๓๕๔, ๓๗๓, และ ๓๙๓ รวม ๑๓ คาถา โดยอาศัยยบริบทแต่ละคาถาว่า “.....ละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้และโลกหน้า” ^{๖๒}, “ไม่รู้แจ้ง...เหมือนท้าวพพิไม่รู้อรสแกง, รู้แจ้ง.....เหมือนลิ้นรู้อรสแกง” ^{๖๓}, “บุคคลผู้อิ่มเอิบ.....มีใจผ่องใสย่อมอยู่เป็นสุข” ^{๖๔}, “ใน.....ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ” ^{๖๕} “แต่.....ของสัตบุรุษหาเข้าถึงขราไม่” ^{๖๖}, “ได้ลิ้มรสแห่งปิติน.....แล้ว เป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป” ^{๖๗}, “ผู้เห็น.....อันสูงสุด” และ “ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็น.....อันสูงสุด” ^{๖๘} “ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล และ ทัสสนะ ดำรงอยู่ใน.....” ^{๖๙}, “ส่วนผู้มีสัจจะ.....มือหิงสา สัญญะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว” ^{๗๐}, “รสแห่ง.....ย่อมชนะรสทั้งปวง” ^{๗๑}, “ภิกษุเข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้ง...โดยชอบ” ^{๗๒}, “แต่สัจจะ และ.....มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น เป็นผู้สะอาด” ^{๗๓}, “ภิกษุมีธรรมเป็นที่มา ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจาก.....” ^{๗๔}

บริบทของคาถาที่อ้างถึงข้างต้นนี้ แม้จะมีบริบทที่แตกต่างกันออกไป แต่คำว่า ธรรม มีความหมายอย่างเดียวกันคือเพ่งถึงโลกุตตรธรรมทั้งหมด แม้ความในอรรถกถาธรรมบทตลอดจนหลักฐานอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ล้วนสอดคล้องกัน เช่น “บุคคลถูกต้องโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ด้วยนามกาย ทำให้แจ้งโดยความเป็นอรหันต์ แห่งตลอดอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ด้วยมีการบรรลุดรรมด้วยความกำหนดรู้ เป็นต้น ชื่อว่าย่อมเต็มธรรม” ^{๗๕} “ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วก็คือโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑” ^{๗๖} “โลกุตตรธรรมมีอย่าง ๙ ของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็น

ต้น ย่อมไม่ทำการกระทบกระทั่งอะไร ๆ เลย ชื่อว่าไม่เข้าถึงความทรมโทรม” ^{๗๗} “สองบทว่า รส ปิวิ ความว่า แม้เมื่อเต็มรสแห่งปิติน อันเกิดขึ้นแล้ว ด้วยสามารถแห่งโลกุตตรธรรม ๙ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย และไม่มีบาป” ^{๗๘} “ก็โลกุตตรธรรมนั้น ชื่อว่า ธรรมอันยอดเยี่ยม ก็ผู้ใดไม่เห็นธรรมอันยอดเยี่ยมนั้น ความเป็นอยู่แม้วันเดียว คือแม้ขณะเดียว ของผู้เห็นคือแห่งตลอดธรรมนั้น ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ของผู้นั้น” ^{๗๙} “ผู้ตั้งอยู่ในโลกุตตรธรรม ๙ ประการ อธิบายว่า ผู้มีโลกุตตรธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว” ^{๘๐}, “บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สจจ** เป็นต้น ความว่า สัญญาณอันแห่งตลอดซึ่งสัจจะ ๔ อย่าง ด้วยอาการ ๑๖ แล้วตั้งอยู่ และโลกุตตรธรรม ๙ มีอยู่ในบุคคลใด, บุคคลนั้นเป็นผู้สะอาด และเป็นพราหมณ์” ^{๘๑} และ “บทว่า **สทมมา** ความว่า ภิกษุเห็นปานนั้น ย่อมไม่เสื่อมจากโพธิปักขิยธรรม ๓๗ และจากโลกุตตรธรรม ๙” ^{๘๒} เป็นต้น

๖. **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ** พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๗๙, ๘๖, ๓๕๔, ๓๖๔ รวม ๘ คาถา โดยอาศัยยบริบทที่เกี่ยวข้องในแต่ละคาถาว่า “ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้แจ้ง.....” ^{๘๓}, “ใครจักเลือก.....ที่พระตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว, พระเสขะจักเลือก.....ที่พระตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว” ^{๘๔}, “สังสารวัฏยาวนานสำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้ง.....” ^{๘๕}, “บัณฑิตย่อมยินดีใน.....ที่พระอริยเจ้าประกาศไว้แล้ว” ^{๘๖}, “ชนเหล่าใดประพฤติตาม.....” ^{๘๗}, “รสแห่ง.....ย่อมชนะรสทั้งปวง” ^{๘๘}, และ “ภิกษุมีธรรมเป็นที่มา ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรม ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจาก.....” ^{๘๙}

บริบทของธรรมในคาถาเหล่านี้ เพ่งถึงโพธิปักขิยธรรมทั้งหมด ทั้งนี้โดยอาศัยยบริบทของคาถาแต่ละคาถาดังกล่าวแล้วข้างต้น ประกอบกับคำวินิจฉัยของพระพุทโธสภาจารย์ นิทาน

^{๖๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๓๐.

^{๖๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๔/๔๗.

^{๖๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๙/๕๒.

^{๖๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๕๕.

^{๖๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๑/๗๙.

^{๖๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๕/๙๖.

^{๖๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๖๖.

^{๖๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๗/๑๐๐.

^{๗๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖๑/๑๑๓.

^{๗๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

^{๗๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓/๑๔๙.

^{๗๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๓/๑๕๖.

^{๗๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๔/๑๔๗.

^{๗๕} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓๑๖.

^{๗๖} อ.ทสก.อ. ๕/๓๗๗.

^{๗๗} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๑๗๑.

^{๗๘} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๘๓.

^{๗๙} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๕๐๗.

^{๘๐} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๔๑๕.

^{๘๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๔๔๗.

^{๘๒} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๓๕๙.

^{๘๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๘/๓๗๗.

^{๘๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๔-๔๕/๔๐.

^{๘๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๕.

^{๘๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๙/๕๒.

^{๘๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๕๕.

^{๘๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

^{๘๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๔/๑๔๗.

ประกอบ รวมทั้งการเทียบเคียงบริบทในลักษณะเดียวกันจาก พระไตรปิฎก ขอให้พิจารณาหลักฐานต่าง ๆ ที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ประกอบพอสังเขปต่อไปนี้

“สังสารวัฏของชนพาลทั้งหลายผู้ไม่รู้ประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์ในโลกหน้า คือผู้ไม่อาจเพื่อกะทำให้ที่สุดแห่ง สังสารวัฏ ผู้ไม่รู้แจ้งสัทธรรม อันต่างด้วยธรรมมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เป็นต้น ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายรู้แล้วกระทำที่สุดแห่งสงสาร ได้ ย่อมชื่อว่ายาว”^{๙๐} “บทว่า อริยปุเปเวทิตะ ความว่า ในโพธิ ปักขิยธรรม อันต่างด้วยสติปัฏฐาน เป็นต้น อันพระอริยเจ้า ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นประกาศแล้ว”^{๙๑} “รสธรรมชนะรส ทั้งปวงเพราะรสอื่น ๆ เช่น รสสุธาโภชนของเทวดา ยังเป็น ปัจจัยให้สัตว์ต้องเสวยทุกข์ในสังสารวัฏ แต่รสแห่งพระธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตตรธรรม ๙ ประการ เป็นรสแห่งความสุขที่ประเสริฐสุด เพราะนำสัตว์ออกจากวัฏฏ ทุกข์”^{๙๒} “บทว่า สทถมมา ความว่า ภิกษุเห็นปานนั้น ย่อม ไม่เสื่อมจากโพธิปักขิยธรรม ๓๗”^{๙๓} เป็นต้น

๗) สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๑๙๐, ๒๔๗, ๓๘๔ โดยอาศัยบริบทของแต่ละคาถาว่า “ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ.....และพระสงฆ์เป็นสรณะ ย่อมใช้ปัญญา ขอบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ”^{๙๔}, “มีสติตั้งมั่นใน..... เป็นนิมิตยั้งกลางวันและกลางคืน ชื่อว่าตื่นด้วยต้อยอยู่เสมอ”^{๙๕}, “ภิกษุมี.....เป็นที่ยามินดี ยินดีแล้วใน.....พิจารณาใคร่ครวญถึงระลึกถึง.....อยู่”^{๙๖}, “ผู้ถึงฝั่งใน.....ทั้งสอง สัจโยชน์ ทั้งหมดของเขาผู้รู้ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้”^{๙๗}

คำว่า ธรรม ในคาถาที่ ๑๙๐ นี้ สามารถตีความได้ ๒ นัย นัยแรก หมายถึงธรรมในฐานะเป็นรัตนะ ๑ ใน ๓ ประกอบด้วย พุทธรัตนะ ธรรมรัตนะ และสังฆรัตนะ นัยที่ ๒ หมายถึงธรรมในฐานะเป็นอารมณ์กัมมัญฐาน

พิจารณาจากนิทานต้นเรื่อง ธรรมมีฐานะเป็นรัตนะ เพราะแสดงนัยเปรียบเทียบการยึดถือสิ่งต่าง ๆ เช่น ภูเขา ป่าไม้ อาราม และรุกขเจดีย์ เป็นต้นเป็นสรณะว่า นั้นมิใช่สรณะอัน ประเสริฐ บุคคลถึงสรณะเช่นนี้แล้ว ไม่สามารถออกจากทุกข์ได้ ขณะที่ความในอรรถกถา พระพุทธโฆสจารย์เพ่งถึงอารมณ์

กัมมัญฐาน โดยขยายความว่า “ส่วนบุคคลใด เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตามอาศัยกัมมัญฐาน คือการตามระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์”^{๙๘}

แม้ในคาถาที่ ๒๔๗ อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ขยายความว่า “สองบทว่า ธรรมคตา สติ ความว่า สติที่ปรารภพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยคุณมีว่า "สวากขาโต ภคตา ธมโม เป็นต้น อันเกิดขึ้นอยู่”^{๙๙} ซึ่งเพ่งถึงธรรมานุสสติ ในอนุสสติ ๑๐ ประการ

ขณะที่บริบทคาถา ๓๘๔ พระพุทธโฆสจารย์ระบุถึง สมถและวิปัสสนากรรมฐานตรงว่า “ธรรมคือสมถและวิปัสสนา เป็นที่ยามินดีของภิกษุนี้ เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ เพราะเหตุ นั้น ชื่อว่าผู้มีธรรมเป็นที่ยามินดี, ผู้ยินดีแล้วในธรรมนั้นนั่นแล เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าผู้ยินดีแล้วในธรรม, ชื่อว่าผู้ใคร่ครวญอยู่ซึ่งธรรม เพราะนึกถึงธรรมนั้นนั่นแหละบ่อย ๆ, อธิบายว่า ผู้นึกถึงธรรมนั้นอยู่”^{๑๐๐} และว่า “ในกาลใดพระ ชีนาสพน์เป็นผู้ถึงฝั่ง ในธรรมคือสมถและวิปัสสนา อันตั้งอยู่ โดย ส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งการถึงฝั่งคืออภิญญา เป็นต้น, ในกาลนั้นภิกษุเครื่องประกอบทั้งหลาย มีภิกษุเครื่องประกอบ คือความเป็นต้นทั้งปวง ซึ่งสามารถเพื่อประกอบไว้ในวิญญูของ พระชีนาสพน์นั้น ผู้รู้อยู่อย่างนี้ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ คือ ความสิ้นไป”^{๑๐๑}

๘) ภูมิ ๓ พบว่าใช้ในความหมายนี้ในคาถาที่ ๓๕๓ โดย อาศัยบริบทที่ว่า “เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนใน....ทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้ หลุดพ้นเพราะสิ้น ตัณหา”^{๑๐๒}

บริบทของคาถานี้คล้ายในมหาวรรคแห่งพระวินัยปิฎก รูป คาถา และคำแปล^{๑๐๓} เป็นอย่างเดียวกัน อรรถกถาพระวินัย ปิฎกอธิบายความคล้ายกับอรรถกถาธรรมบท กล่าวคือ ธรรม ใน คำว่า เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง หมายถึง ธรรมอันเป็นไปใน ภูมิ ๓, ธรรม ในคำว่า รู้ธรรมทั้งปวง หมายถึง ธรรมอันเป็นไปใน ภูมิ ๔, ส่วน ธรรม ในคำว่า ไม่แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง, ละธรรม ทั้งปวงได้ ท่านหมายถึง ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓^{๑๐๔}

๙) ปฏิบัติธรรม พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๐, ๒๕๕ โดยอาศัยบริบทว่า “ประพฤติ.....สมควรแก่.....เป็น

^{๙๐} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๑๖๗.

^{๙๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๒/ ๓๑๖.

^{๙๒} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๒๗.

^{๙๓} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๕.

^{๙๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๐/๙๒.

^{๙๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๗/๑๒๕.

^{๙๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๔/๑๔๗.

^{๙๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๔/๑๕๓.

^{๙๘} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๓/๓๔๘.

^{๙๙} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๑๗๔.

^{๑๐๐} พุ.ธ.อ.๑/๒/๔/๓๕๕.

^{๑๐๑} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๒๔๖-๒๔๗.

^{๑๐๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๓/๑๔๓.

^{๑๐๓} วิมหา. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗.

^{๑๐๔} วิมหา.อ. ๔/๑/๕๘.

ปกติ”^{๑๐๕}, “พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาณ..... นั้น”^{๑๐๖}

คำว่า ธรรม ในคานานี้ มีความสัมพันธ์ กล่าวคือ การจะบรรลุเป้าหมายคือโลกุตตรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติต้องเลือกสรรหลักธรรมที่สมควร หรือเหมาะสม หากกล่าวโดยรวบยอด ก็คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั่นเอง ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ระบุเพียง ปาริสุทธิศีล ๔, ฐานคุณ และอสุภกรรมฐาน^{๑๐๗} ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องเลือกให้เหมาะสมกับจริตของตน ๆ

๑๐) **สุจริตธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๒๔, ๘๔, ๑๖๘, ๑๖๙ “มีความขยันหมั่นเพียร มีสติ มีการงานสะอาดใคร่ครวญก่อนทำ สำรวม ดำรงชีวิตโดย..... และไม่ประมาณ”^{๑๐๘}, “พึงประพฤติสุจริต.....” “ไม่พึงประพฤติทุจริต.....” และ “ผู้ประพฤติ.....ย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”^{๑๐๙}, “พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และยึดมั่นอยู่ใน.....”^{๑๑๐}

บริบทของคานาเหล่านี้ เพ่งความถึงสุจริตธรรม สอดคล้องกับคำวินิจฉัยของพระพุทธโฆสจารย์ นิตานปรารภ หลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัดมาเป็นตัวอย่าง เช่น “ผู้เป็นคฤหัสถ์ เว้นความโง่งต่าง ๆ มีกิจด้วยตรงซึ่งเป็นต้น เลี้ยงชีวิตด้วยการงานอันชอบทั้งหลาย มีทำนาและเลี้ยงโคเป็นต้น, เป็นบรรพชิต เว้นนอสนากรรมทั้งหลายนี้อะไรกรรมและทุตกรรมเป็นต้น เลี้ยงชีวิตด้วยภิกขาจาร โดยธรรมคือโดยชอบ”^{๑๑๑} “บพว่า **น ปุตตมิจเณ** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนาบุตรหรือทรัพย์ หรือแว่นแคว้น ด้วยกรรมอันลามก, บัณฑิตเมื่อปรารถนาแม้สิ่งเหล่านั้น ย่อมไม่กระทำการลามกเลย. บพว่า **สมิทิมิตตโน** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนา แม้ความสำเร็จเพื่อตน โดยไม่เป็นธรรม. อธิบายว่า บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปแม้เพราะเหตุแห่งความสำเร็จ. บพว่า **ส สีสวา** ความว่า บุคคลผู้เห็นปานนี้นั้นแล พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และตั้งอยู่ในธรรม....”^{๑๑๒}

ในนิทานประกอบ พระอรรถกถาจารย์ปรารภพระอัมมิกเถระ เมื่อครั้งครองเพศฆราวาสก็เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม ครั้นได้บวชในพระพุทธศาสนาแล้วก็ทำตนให้พ้นทุกข์ และยังสามารถเป็นแบบอย่าง ทำให้คนในครอบครัวคือบุตร และภรรยาได้ออก

บวชตาม กระทั่งบรรลุอรหัตต์ทั้งหมด จนเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ^{๑๑๓}

๑๑) **ทุจริตธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๘๔, ๘๖ โดยอาศัยบริบทว่า “ไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แว่นแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตนโดยไม่ชอบ.....”^{๑๑๔}, “บัณฑิตละ.....คำแล้ว พึงเจริญธรรมชาว....”^{๑๑๕}

ธรรมในคานาแรกนี้ ปรากฏ ๒ คำ คือ อธมเมน (โดยไม่ชอบธรรม) และ ธมมิโก (ยึดมั่นอยู่ในธรรม) คำแรก หมายถึง ทุจริตธรรม อรรถกถาธรรมบท พระพุทธโฆสจารย์ไม่ได้อธิบายความอธรรม หากแต่ใช้วิธีอธิบายเชื่อมโยงกันทั้งคานาเพื่อชี้ให้เห็นความหมายโดยภาพรวมทั้งคานาว่า “บพว่า **สมิทิมิตตโน** ความว่า บัณฑิตไม่พึงปรารถนา แม้ความสำเร็จเพื่อตน โดยไม่เป็นธรรม. อธิบายว่า บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปแม้เพราะเหตุแห่งความสำเร็จ. บพว่า **ส สีสวา** ความว่า บุคคลผู้เห็นปานนี้นั้นแล พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และตั้งอยู่ในธรรม....”^{๑๑๖}

คำว่า ธรรม ในคานาที่ ๒ นี้ ความหมายชัดเจน เพราะมีบริบทบังคับ (กณห์=คำ, ชั่ว) จึงมีความหมายอื่นไม่ได้นอกจาก ทุจริตธรรม หรืออกุศลธรรมทั้งปวง เป็นปหานธรรม คือธรรมที่ควรละ เมื่อละธรรมดำ คือทุจริตทั้งปวงแล้ว ก็ให้บำเพ็ญธรรมขาว คือสุจริตทั้งปวง ด้วยวิธีการเช่นนี้ ก็จะเป็นหนทางนำตนออกจากวิภูฏะได้

๑๒) **พระอริยบุคคล** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคานาที่ ๗๐ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “ไม่ได้รับผลแห่งการปฏิบัติเช่นนั้นเท่าเสียที่ ๑๖ ของผู้มี.....อันนับได้แล้ว”^{๑๑๗} อรรถกถาธรรมบทได้ขยายความให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า หมายถึงพระอริยบุคคล นับตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไป กระทั่งถึงพระอรหัตต์^{๑๑๘} สอดคล้องกับหลักฐานในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น สังยุตติกาย นิตานวรรคระบุนถึงพระอรหัตตชีนาสพ^{๑๑๙} สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ระบุนถึงพระอริยสาวก^{๑๒๐} ขุททนิกาย จูฬนิเทศ พระพุทธเจ้าระบุนถึง พระอรหัตตชีนาสพ โดยให้เหตุผลว่า พระอรหัตตชีนาสพนั้น เป็นผู้รู้ธรรม เทียบเคียงธรรม พิจารณาธรรม รู้แจ้งธรรม เห็นแจ้งธรรม^{๑๒๑}

^{๑๐๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๓๐.

^{๑๐๖} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๓๓.

^{๑๐๗} พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๒๑๕.

^{๑๐๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๒.

^{๑๐๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๘-๖๙/๘๕.

^{๑๑๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๔/๕๔.

^{๑๑๑} พ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๓๒๑.

^{๑๑๒} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๖.

^{๑๑๓} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๕.

^{๑๑๔} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๔/๕๔

^{๑๑๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๕๕.

^{๑๑๖} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๓๕๖.

^{๑๑๗} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๐/๒๙.

^{๑๑๘} พ.ธ.อ. ๑/๒/๒/๒๓๑.

^{๑๑๙} ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๒/๕๙.

^{๑๒๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๖.

^{๑๒๑} พ.จุ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๒.

๑๓) **บาปธรรม** พบว่าใช้ในความหมายนี้ ในคาถาที่ ๒๔๒, ๒๔๘, ๒๖๖, ๓๐๗ โดยอาศัยบริบทที่ว่า “บาป....เป็นมลทินทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า” ^{๑๒๒}, “เพราะยังสมათาน.....ที่เป็นพิษอยู่” ^{๑๒๓}, “ภิกษุชู้จำนวนมาก มีผ้ากาสาვეพันที่คอ มี...เลวทราม ไม่สำรวม ย่อมตกนรก” ^{๑๒๔} ผู้มีบาป.....ทั้งหลาย มักไม่สำรวม.....และอธรรม อยู่ย่ำยี่ท่านให้เป็นทุกตลอดกาลนานเลย” ^{๑๒๕}

คาถาที่ ๒๔๒ อรรถกถาธรรมบท อธิบายความโดยยกทั้งบทนาม และบทวิเสสนะมาอธิบายรวมว่า “สองบทว่า **ปาปกาธมา** ความว่า ก่อคุณธรรมทั้งหลายเป็นมลทินทั้งนั้น ทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า” ^{๑๒๖} ส่วนคาถาที่ ๒๖๖ พระพุทธโฆสาจารย์ ไม่ได้แสดงความหมายของธรรมไว้ แต่แสดงบทขยาย คือคำว่า เป็นพิษ ซึ่งสะท้อน หรือขยายความของธรรมอีกทีหนึ่งว่าเป็นประเภทใด ^{๑๒๗} แม้คาถาสุดท้าย พระพุทธโฆสาจารย์ก็ไม่ได้ อธิบายความมากนัก เพราะความชัดเจนอยู่แล้ว เหตุนี้จึงแสดงไว้แต่เพียงสั้น ๆ ว่า “บทว่า ปาปธมา แปลว่า ผู้มีธรรมลามก” ^{๑๒๘}

สรุปและอภิปรายผล

จำนวน ธรรม ที่ปรากฏทั้งหมด ๖๘ คำ ๔๙ คาถา มีนัยสื่อหลักธรรมประเภทต่าง ๆ ทั้งสิ้น ๒๑ ข้อธรรม ดังนี้

๑. **ธรรม หมายถึง โยนิโสมนสิการ** เป็นการบวนการ พินิจ พิจารณา ไตรตรองหาเหตุผลตามความเป็นจริง ควรไม่ควร และนำไปสู่การตัดสินใจที่จะกระทำ หรือไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๑๔๔

๒. **ธรรม หมายถึง อริยสัจ** ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ข้อใดข้อหนึ่ง พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๕๔

๓. **ธรรม หมายถึง ชันธ ๕** ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๙

๔. **ธรรม หมายถึง เจตสิก** คือคุณสมบัติของจิต ซึ่งมีทั้งฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศลทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปต่าง ๆ ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑-๒

๕. **ธรรม หมายถึง กรรมนิยาม** คือเป็นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของกรรม และการให้ผลของกรรม

อันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๕

๖. **ธรรม หมายถึง โทสะ** เป็นการใช้ธรรมในความหมายพิเศษ เนื่องจากข้อจำกัดของคณะฉันท์ ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๔๘

๗. **ธรรม หมายถึง ความเที่ยงธรรม** ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการตัดสินใจตัดสินใจต่าง ความเที่ยงธรรมดังกล่าวนี้ จะเชื่อมโยงไปถึงหลักธรรมที่สนับสนุนให้เกิดความเที่ยงธรรมด้วย เช่น ไม่ประกอบด้วยอคติ ๔ ประการ เป็นต้น ธรรมในความหมายนี้พบ ๔ คำ ในคาถาที่ ๒๕๖, ๒๕๗

๘. **ธรรม หมายถึง สัจจะ** เพ่งถึงสัจจะที่ยึดมั่นอยู่ภายใน สะท้อนออกภายนอกด้วยคำพูด ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ พบในคาถาที่ ๑๗๖

๙. **ธรรม หมายถึง พระธรรม ๘๔,๐๐๐** พระธรรมชั้นธัมมจักกัปปวัตตนสูตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๓

๑๐. **ธรรม หมายถึง บทธรรม หรือข้อธรรม** ที่ไม่ได้มีความหมายในตัวเอง แต่ระบุถึงข้อธรรมย่อยอื่น ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑๐๒, ๑๐๙

๑๑. **ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม** เป็นพระธรรมที่อยู่ในรูปของเทศนา ทั้งที่เป็นเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้าโดยตรง หรือเป็นเทศนาที่แสดงโดยพระสาวก เป็นธรรมที่ยกขึ้นมาแสดงเฉพาะบุคคล เฉพาะกลุ่มตามอุปนิสัยบารมีที่สั่งสมมา ธรรมในความหมายนี้พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๘๒, ๑๘๒, ๑๙๔, ๓๕๔, ๓๖๓

๑๒. **ธรรม หมายถึง ปฏิเวธธรรม** อย่างใดอย่างหนึ่ง พบ ๓ คำ ในคาถาที่ ๒๕๙, ๓๕๔, ๓๕๖

๑๓. **ธรรม หมายถึง โลกุตระธรรม ๙ ประการ** ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ พบ ๑๔ คำ ในคาถาที่ ๒๐, ๖๔, ๖๕, ๗๙, ๘๖, ๑๑๕, ๑๕๑, ๒๐๕, ๒๐๗, ๒๖๑, ๓๕๔, ๓๗๓, และ ๓๙๓

๑๔. **ธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ** หมายถึง ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อธิปัตถ ๔, อินทริย ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมรรค ๘ ในคาถาไม่ได้ระบุองค์ธรรมใดองค์ธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ ธรรมในความหมายนี้พบ ๘ คำ ในคาถาที่ ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๗๙, ๘๖, ๓๕๔, ๓๖๔

๑๕. **ธรรม หมายถึง สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน** เป็นแนวทางสำหรับการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมคุณนิพพาน ธรรมในความหมายนี้ ผู้วิจัยไม่นำไปกล่าวรวมในหมวดโพธิปักขิยธรรม เพราะมีความหมายเจาะจงชัดเจน และในคาถาที่พบก็มุ่งใช้ในความหมายสมถและวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว ไม่ได้สื่อถึงธรรม

^{๑๒๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๒/๕๙.

^{๑๒๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖๖/๖๒.

^{๑๒๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๗/๖๙.

^{๑๒๕} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๔๘/๖๐.

^{๑๒๖} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๒๘.

^{๑๒๗} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๘๕.

^{๑๒๘} พุ.ธ.อ. ๑/๒/๔/๒๐๒.

หมวดอื่น ธรรมในความหมายนี้พบ ๗ คำ ในคาถาที่ ๑๙๐, ๒๙๗, ๓๘๔

๑๖. **ธรรม หมายถึง ภูมิ ๓** เป็นธรรมที่แสดงคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า เป็นการแสดงถึงพระบริสุทธิคุณของพระพุทธเจ้าว่าพ้นแล้วจากเครื่องแปดเปื้อนทั้งหลายทั้งในกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ทรงประกาศความที่พระองค์เป็น สยัมภูตรัสรู้ชอบเอง ไม่มีใครเป็นศาสดา และพระธรรมนั้น พระองค์ก็ตรัสไว้ดีแล้ว ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๓๕๓

๑๗. **ธรรม หมายถึง ปฏิบัติธรรม** มุ่งเน้นเรื่องการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งในส่วนของศกฺขุสัจจและบรรพชิต ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๒๐, ๒๕๙

๑๘. **ธรรม หมายถึง สุจริตธรรม** คือเพ่งถึงหลักปฏิบัติที่ดำรงในชีวิตประจำวันอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรมในความหมายดังกล่าว พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๒๔, ๘๔, ๑๖๘, และ ๑๖๙

๑๙. **ธรรม หมายถึง ทุจริตธรรม** พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๘๔, ๘๖ รูปศัพท์คือ อหฺมเมณ, ธมฺมํ

๒๐. **ธรรม หมายถึง พระอริยบุคคล** คือผู้ดำรงความเป็นอริยบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง มีโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรืออรหันต์ ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๗๐

๒๑. **ธรรม หมายถึง บาปธรรม** ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายชั่ว ยังผลคือความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ธรรมในความหมายนี้ พบ ๔ คำ ในคาถาที่ ๒๔๒, ๒๔๘, ๒๖๖, และ ๓๐

ความหมายดังกล่าวข้างต้นนี้ เพื่อพิจารณาเทียบเคียงตามนัยแห่งสันสกฤต และนัยแห่งบาลีแล้ว จะเห็นว่า ใช้ในความหมายเหมือนกันก็มี แตกต่างกันก็มี เฉพาะในส่วนที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทเลยก็คือ ธรรมในความหมายว่า กฎเกณฑ์แห่งจักรวาล ระเบียบศีลธรรม อาตมณฺ ปรหมณฺ ผู้เป็นองค์ปฐมในฐานะเป็นผู้สร้าง ผู้ทรงไว้ และผู้ทำลายสรรพสิ่ง

ในส่วนความหมายตามนัยแห่งบาลีที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทเลย ได้แก่ ธรรมในความหมายว่า บัญญัติ, วิจารณ์, คุณ, ปัจจัย, สภาวะ, ปัญญา, บุญ, ปกติ, อจาระ, และ สมานี ส่วนนัยอื่น แม้รูปศัพท์จะไม่ตรงตัว แต่เนื้อความก็พอเทียบเคียงกันได้

๙. เอกสารอ้างอิง

๙.๑ ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๓๙). **พระไตรปิฎกมหาจุฬาเตปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๓๙). **พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๔๓). **พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม**. กรุงเทพมหานคร :มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (๒๕๓๗). **ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

เทพรัตนคุณศิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), หลวง. (๒๕๒๘). **ธาตุุปทีปิกา**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระคันธสารวิวงศ์, ผู้แปล. **เนตติปกรณ์**. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานบำเพ็ญกุศลศพ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติจุฑาโธ ภิกขุ) ๒๑ มกราคม ๒๕๕๐

_____. (๒๕๕๒). **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.

_____. (๒๕๕๕). **วุดโตทมนัญชรี**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (๒๕๕๖). **สุโพธาลังการมัญชรี**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์.

_____. **เนตติอรรถกถา**. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมณกาลอายุ ๘๘ ปี พระธรรมมานันทมหาเถระอัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (๒๕๕๑). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

_____. (๒๕๕๔). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธรักษาของธรรมสภา

พระพุทธหัตถเถระ. **พระคัมภีร์อภิธัมมวาท**. ศ.มเทศ ติวารี บรรณาธิการ. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เนื่องในงาน

พระราชทานเพลิงศพอาจารย์พร รตนสุวรรณ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๓๗.
พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). (๒๕๕๔).งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท. นครปฐม:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส.
พระมหาสมปอง มุทีโต. (๒๕๔๗). คัมภีร์อริยธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด.
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (๒๔๙๐). บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒ อาขยาด และกิตก์.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๙.๒ ภาษาอังกฤษ

Buddhadasa P. Kirthisinghe. (1983). **Buddhist concepts : Old and New**. India: Sri Satguru Publications.
Buddharakkhitta. (1985).**The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom**. Sri Lanka: Buddhist Publication
Society Candy.
Epiphanius Wilson. (1990). **Sacred Books of the East**. London: The Colonial Press.
E.D. Root. (1880).**Sakya Buddha: A Versified, Annotated Narrative of His Life and Teaching**. New York:
Charles P. Somerby.
Kanai Lal Hazra. (1991).**Studies on Pali Commentaries**. Delhi: D.K.Publishers Distributors (P) Ltd.
K. Sri Dhammanada. (1992).**The Dhammapada**. Malaysia: Sasana Abhiwurdhi Wardhana Society.
Max F. Müller. (1881).**The Dhammapada and Sutta Nipata. Sacred Books of the East, Vol. 10**. Oxford: The
Clarendon Press.
Richard Scott Cohen. (1995).**Setting The Three Jewels: The Complex Culture of Buddhism At The Ajanta
Caves**.The University of Michigan.
S. Radhakrishnan, (ed.). (1996).**The Dhammapada**. Oxford: Oxford University Press.
Thanisaro Bhikkhu. (1998).**Dhammapada: A Translation**. Buddha Dharma Education Accociation Inc.
TH. Stcherbatsky. (1979).**The Central Conception of Buddhism and The Meaning of the word 'Dharma'**.
Delhi: Motilal Banarsidass.
Weragoda Sarada Maha Thero,Ven. (1994). **Treasury of Truth: Illustrated Dhammapada**. Singapore:
Singapore Buddhist Meditation Center,